

IJTIMOIIY FANLAR

Juraev Boxodir Turdalievich
Tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent v.b.
Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti
b.jo'rayev@dtpi.uz

UO'K: 94(575.146)

BUXORO XONLIGIDA ME'MORCHILIK VA SAN'AT RIVOJIGA OID ILMIY MANBALAR TAHLILI

Kalit so'zlar:
Buxoro xonligi,
aritektura
yodgorliklari,
Sharq
Renessansi,
naqqoshlik va
ganch san'ati.

Annotatsiya. Ushbu maqolada XVI-XVIII asrlarda Buxoro xonligida me'morchilik va san'at rivoji taraqqiyotiga oid ilmiy izlanishlar o'rganilgan. XVI-XVIII asrlarda Buxoro xonligida me'morchilik va san'at rivoji taraqqiyotiga oid ilmiy izlanishlar nafaqat O'zbekistonda, butun O'rta Osiyo va boshqa xorijiy davlatlarda ham olib borilgan. Sovet davriga kelib bu sohadagi izlanuvchilar soni ancha ortdi. Asosiy ilmiy tadqiqotlar XX asrdan boshlab olib borilgan bo'lsa, mustaqillik yillarida esa bu harakatlar yangi pog'onaga chiqdi. Tadqiqotchilarning deyarli barchasi XVI asrdan boshlab Buxoro xonligidagi shaharlarda me'morchilik va san'at sohasiga yangi yo'nalish va o'zgacha uslub kirib kelganligini takrorlashadi. Aksariyat nashrlarga e'tibor bersak, asosiy urg'u poytaxt Buxoro, undan so'ng Samarqand shaharlariga qaratiladi. Xattoki, Termiz, Shahrisabz va Qarshi shaharlari tarixi ham kam o'rganilgan.

АНАЛИЗ НАУЧНЫХ ИСТОЧНИКОВ ПО РАЗВИТИЮ АРХИТЕКТУРЫ И ИСКУССТВА В БУХАРСКОМ ХАНСТВЕ

Жураев Боходир Турдалиевич
Доктор философии (PhD) исторических наук, и.о. доцент
Денауский институт предпринимательства и педагогики

Ключевые слова:
Бухарское
ханство,
памятники
архитектуры,
Восточное
Возрождение,
живопись и
искусство
ганча.

Аннотация: В статье рассматриваются научные исследования архитектуры и искусства в Бухарском ханстве в XVI-XVIII веках. В XVI-XVIII веках научные исследования развития архитектуры и искусства в Бухарском ханстве проводились не только в Узбекистане, но и в Средней Азии и других зарубежных странах. Во время советской эпохи количество исследователей в этой области значительно увеличилось. Основные научные исследования проводились с 20 века, а в годы независимости эти работы вышли на новый уровень. Многие исследователи подтверждают, что с XVI века в области архитектуры и искусства городов Бухарского ханства вошло новое направление и

уникальный стиль. Если обратить внимание на большинство публикаций, то основной упор делается на столицу Бухару, за которой следует Самарканд. Даже история городов Термез, Шахрисабз и Карши мало изучена.

ANALYSIS OF SCIENTIFIC SOURCES ON THE DEVELOPMENT OF ARCHITECTURE AND ART IN BUKHARA KHANATE

Juraev Boxodir Turdalievich

Doctor of philosophy (PhD) of historical sciences, associate professor

Denau Institute of Entrepreneurship and Pedagogy

Keywords: Bukhara Khanate, architectural monuments, Eastern Renaissance, painting and ganch art.

Annotation. In the 16th-18th centuries, scientific research on the development of architecture and art in the Bukhara Khanate was conducted not only in Uzbekistan, but also in Central Asia and other foreign countries. By the time of the Soviet era, the number of researchers in this field increased significantly. The main scientific researches were carried out from the 20th century, and in the years of independence, these efforts reached a new level. Almost all the researchers repeat that from the 16th century, a new direction and a unique style entered the field of architecture and art in the cities of the Bukhara Khanate. If we pay attention to most publications, the main emphasis is on the capital Bukhara, followed by Samarkand. Even the history of the cities of Termiz, Shahrisabz and Karshi isn't so many studied.

KIRISH

Yangi O'zbekistonda amalga oshirilayotgan 2022-2026 yillarga mo'jallangan Taraqqiyot strategiyasi dasturi asosida; "O'zbek xalqining necha ming yillik tarixida qanday murakkab davrlar, og'ir sinovlar bo'lgani barchaga yaxshi ma'lum", uning bir necha mingyillik tarixi davomida bu hududda yirik davlat birlashmalari vujudga kelganligiga oid manbalarni aniqlash, o'z milliy davlatchilik tarixini manbalar asosida ochib berishdek ulkan vazifa turibdi. Jumladan, Buxoro xonligining Shayboniylar va Ashtarxoniylar hamda Mang'itlar sulolasining tarixini o'rganish dolzarb muammoga aylanib, xalqimizning o'tmish tarixidagi xo'jalik hayoti, siyosiy va madaniy jihatdan taraqqiy etishidagi boy tajribalarga oid manbalarni o'rganish muhim hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev tomonidan qabul qilingan 2017 yil 7 fevraldagi PF-4947-son "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha harakatlar strategiyasi to'g'risida" gi Farmoni, 2017 yil 19 maydagi PQ-2980-son "2017 - 2019 yillarda Buxoro shahri va Buxoro viloyatining turizm salohiyatini jadal rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida" gi qarori, shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar mahkamasining 2017 yilning 23

noyabridagi 930-son “Buxoro, Samarqand, Xiva va Shahrisabz shaharlarida xavfsiz turizmni ta’minlash chora-tadbirlari to’g’risida” gi qarori va sohaga oid boshqa me’yoriy-huquqiy hujjatlarda belgilangan vazifalarni amalga oshirishda ushbu maqola muayyan darajada xizmat qiladi.

Material va tadqiqot usullari. Buxoro xonligi XVI-XVIII asr o’rtalariga qadar bo’lgan davrda tarixshunosligi masalasi o’ziga xos tarixga ega. Xonlik tarixshunosligining asosiy masalalari rus, sovet, xorijiy va mahalliy tadqiqotlar asnosida shakllanganligini ta’kidlash o’rinlidir. Ushbu turli davrlarda bajarilgan ilmiy tadqiqotlarni tahlil qilar ekanmiz, mavzu doirasida ma’lum bir xronologik davrni yaxlit umumiy tarixshunosligi holatini aks ettiruvchi tadqiqot hali yaratilmagan.

Xonlik tarixini to’laqonli o’rganishda tarixiy yozma manbalar, arxiv xujjatlari, tarixiy ilmiy adabiyotlar qimmatli manba bo’lib xizmat qiladi. Umuman olganda, mazkur davrning o’rganilish darajasi tadqiqot obyekti sifatida ilmiy jihatdan o’rganilmaganligini hisobga olib va uning metodologik asoslaridan kelib chiqib mavzuga bevosita taalluqli bo’lgan adabiyotlarni shartli ravishda to’rt guruhga bo’lib o’rganish mumkin:

- birinchi guruhga taalluqli adabiyotlar ro’yxatiga Buxoro xonligi tarixiga oid Rossiya imperiyasi davrida rus sharqshunoslari, tomonidan xonlik tarixiga oid manbalarni o’rganish hamda mavzuni yoritishga bag’ishlangan ilmiy tadqiqotlar;
- ikkinchi guruh adabiyotlariga sovet davrida tarixshunoslar tomonidan olib borilgan ilmiy tadqiqotlar;
- uchinchi guruhga mansub adabiyotlarga vatanimiz mustaqillik yillarida olib borilgan kuplab ilmiy izlanishlar, tadqiqot mavzusi doirasida yozilgan dissertatsiyalar;
- to’rtinchi guruhga oid adabiyotlarga Buxoro xonligi va uning ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy-siyosiy hayotiga doir chet tillarida nashr qilingan ilmiy adabiyotlar tashkil qiladi.

Ushbu maqola tarixiy tadqiqotlar uchun umumiy qabul qilingan xolislik, tarixiylik, tanqidiylik tamoyillari, muammoviy mushohada, qiyosiy tahlil usullari singari tarixiy metodlar asosida yoritilgan. Xususan, tarixshunoslikning o’ziga xos bo’lgan qiyosiy-tarixiy, muammoli-xronologik, shuningdek retrospektiv metodlardan keng foydalanildi.

Natijalar va ularning muxokamasi. Shayboniylar va ashtarxoniylar davrida sulola hukmdorlarining me’morchilik va san’at taraqqiyotiga e’tibori, homiyligi natijasida Buxoro xonligining bir qator shaharlarida me’morchilik, shaharsozlik va xattotlik kabi san’at turlari ancha rivojlangan. Sovet tarixshunosligida Buxoro xonligida me’morchilik va san’at tarixi G.A.Pugachenkova, L.Rempel, L.Yelkovich va M.Masson [1, 220-b.] kabi tadqiqotchilar tomonidan o’rganilgan. Bu davrda olib

borilgan tadqiqotlar Buxoro xonligidagi me'morchilik va san'at sohalari rivojini mukammal yoritib bermagan bo'lsa-da, ancha salmoqli ishlar amalga oshirildi.

G.A.Pugachenkova [2, 207-b.] Buxoro xonligi tarkibida bo'lgan Termiz va Shahrisabz shaharlaridagi me'moriy obidalar haqida batafsil ma'lumot bergan. Shaharda joylashgan tarixiy yodgorliklar, ularning qurilish uslubi, maydoni, davri va holati haqida yozib qoldirgan. G.A.Pugachenkova [3, 203-b.] o'zining boshqa asarida esa bevosita Buxoro va Samarqand shahrida me'moriy obidalariga to'xtalib o'tgan. U O'rta Osiyo me'morchiligini juda yuqori baholaydi. Olimaning O'zbekistondagi tarixiy me'moriy obidalarni o'rganishga bo'lgan qiziqishi juda yuqori bo'lganidan, asosiy ilmiy faoliyati shu sohaga bag'ishlanadi. G.A.Pugachenkova va O.Galerkina bilan hammualliflikda O'rta Osiyo san'ati [4, 208-b.] haqida ham tadqiqot olib borib, kitob nashr ettirgan. Kitobda qadimgi davr O'rta Osiyodagi san'at turlari, ularning rivojlanishi haqida qimmatli ma'lumotlar berilgan.

G.A.Pugachenkova Termizdagi Kokildor ota (XVI asr) tarixiy yodgorligiga to'xtalar ekan, uning qurilish uslubi bir tarafdin Buxoro uslubiga, yana bir tarafdin Balx uslubiga o'xshab ketadi deb yozadi. Biz buni Termizning geografik joylashuvi bilan bog'liq deb o'ylaymiz. XVI-XVIII asrlarda barpo etilgan inshootlar deyarli bir xil usulda bunyod etilgan, kirishda ark qismi, asosan ikki qavatli, gumbaz ko'rinishidagi tepa qismi, pishiq g'ishtdan foydalanilganligi haqida olima yozib qoldirgan [2, 207-b].

L.I.Rempel [5, 301-b.] Buxoro xonligi san'at va me'morchilik tarixi bo'yicha salmoqli tadqiqot olib borgan tarixchi olimlardan biri hisoblanadi. Olim o'zining ishlarida Buxoro xonligidagi me'morchilikka batafsil to'xtalib o'tgan. Boshqa tadqiqotlardan farqi, u Buxorodagi madrasa va tarixiy xonaqohlarning qurilish uslubi va arxeologik chizmalarini batafsil tasvirlagan. Asarda Buxorodagi V-VI asrdan XX asr oralig'ida bunyod etilgan majmualar haqida ham ma'lumotlar berilgan. Karvonsaroylar, xonaqohlar, bozorlar, oddiy aholining uylari qurilishiga oid ma'lumotlar ham bor. L.I.Rempel juda ham ko'p [5, 304-b.] asarlarni chop etgan. Umuman olganda olim Buxorodagi me'morchilik va san'at taraqqiyotiga ijobiy baho beradi.

L.Rempel Buxorodagi ganchkorlik san'atiga ham to'xtalib, inshoot qurilishi uchun me'mor, muhandis, gulkor va naqqosh ishtirok etishini yozadi. Buxoroda ganch va naqshlar ishlab chiqaradigan maxsus ustaxonalar borligi, ularda ustoz-shogird an'anasi davom etib kelayotganligi haqida yozib o'tadi. Asarda Buxoro naqqoshlik va ganch san'ati namunalari tasvirlari keltirib o'tiladi. Muallif buxorolik ustalarning san'atlarini yuqori baholaydi. Qo'l mehnati bilan bunyod qilingan ganch va mayda naqshlarni yuqori san'at asariga tenglashtiradi [5, 199-200-b].

Sovet davrida olib borilgan tadqiqotlar ichida B.Baklanovning ilmiy izlanishlarini alohida qayd etib o'tish joiz. Olim o'z ishida XVI asrdagi o'zbek ustalarining o'ziga xos sifatlari va uslublari yuqori baholab, ulardagi yutuq va kamchiliklarni sanab o'tgan. Go'yoki bu davrda qurilgan me'moriy obidalar deyarli bir xil uslubda qurilgan. Asosiy qurilish mahsuloti g'isht, foydalanilgan ranglar ham asosan moviy rang deb yozadi [7, 42-b.] tadqiqotchi.

V.A.Shishkin Buxoro shahridagi tarixiy yodgorliklar haqidagi risolasida [8, 53-b.] Buxoroning bir necha asr davomida poytaxt bo'lganligi, shu sabab u yerdagi bino va inshootlar haqidagi ma'lumotlar u o'ylaganidan ham kam ekanligiga ishora qilgan. U faqatgina N.Xanikovning [9, 279-b.] tadqiqotini bilishini aytib o'tgan. Ammo bu fikr xato berilgan. V.Shishkin o'z ishini 1936 yilda yozganini inobatga olsak, XIX asr oxiri va XX asr boshlarida Buxoro xonligiga oid ko'plab tadqiqotlar olib borilganini yuqorida keltirib o'tdik. Olim XVI asrni Buxoro xonligi me'morchiligida qayta uyg'onish davriga qiyoslab, aynan shu asrdan boshlab shaharda keng ko'lamli qurilish ishlari amalga oshirilganini ta'kidlab o'tgan. Mir Arab, Qo'shmadrasa va Ko'kaldosh madrasalari qurilishi orqali Buxoro xonlari o'zlarini Amir Temur tomonidan bunyod etilgan Oq Saroy, Bibixonim va Ahmad Yassaviy me'moriy obidalariga tenglashtirmoqchi bo'lishganini yozadi [8, 48-b.]. Buxoro shahrini o'rab turgan qal'a devori haqida ham muallif o'z fikrlarini bayon etgan. Umuman bu risola Temuriylar davri va Shaybniylar davri aritekturasini bilan ko'p taqqoslanganligi bilan ajralib turadi. Risolada ko'p sub'ektiv va xato fikrlar ham keltirilgan.

G.A.Pugachenkova o'z maqolasida [8, 54-b.] Buxoro arxitekturasida xonaqohlar haqida to'xtalib, Shayboniylar davriga kelganda Buxoro shahri va viloyati bo'ylab xonaqohlar qurilishi keng ko'lamda amalga oshirilganligi haqida yozadi. Olimaning fikricha bu davrda qurilgan xonaqohlar bir xil uslubda qurilgan va bu holat musulmon sharqidagi boshqa hududlarda deyarli uchramaydi. Xonaqohlar deyarli bir xil usulda qurilgan bo'lsa-da, musulmon olamida o'ziga xos "Buxoro usuli" degan nomni olib kirgan.

B.N.Zasipkin [11, 159-b.] Buxoroning eng qadimgi davridan XX asrgacha bo'lgan vaqt oralig'idagi tarixiy inshootlar haqida o'z asarini chop etgan. Muallif aynan XVI asrni Buxoro xonligi madaniy va ma'naviy hayotida tub burilish sodir bo'lgan davrga qiyoslaydi. Buxoro poytaxt sifatida musulmonlar uchun ham siyosiy, ham madaniy, ham ma'naviy poytaxtga aylandi. Buxoro xonlaridan Abdullaxon II ni shaharning ma'naviy madaniy qiyofasini tiklashdagi asosiy shaxs deb e'tirof etdi.

Mustaqillik yillariga kelib, tarixning barcha sohalari singari Buxoro xonligi me'morchiligi va san'at tarixiga oid tadqiqotlar yangi bosqichga chiqdi. Ko'plab o'zbekistonlik, O'rta Osiyolik va xorijiy tadqiqotchilar salmoqli mehnat qildilar. Jumladan B.Ahmedov, A.Ziyo, M.Abduraimov, J.Barakaev, Y.Haydarov,

N.Yo‘ldoshev, X.Qurbonov, A.Muhammadjonov, Y.G.Nekrasova, Q.Rajabov, R.Maqsudov, Sadridin Salim Buxoriy, A.Qandaxarov va H.Hamidov [12, 232-b.] kabi tarixchi olimlar Buxoro xonligi tarixiga oid tadqiqotlar olib bordilar.

Buxoro xonligida bu asrlar oralig‘ida siyosiy vaziyat qanday bo‘lishidan qat’iy nazar, me’morchilik, san’at, fan va adabiyot rivojlangani haqida A.Ziyo o‘zining asarida yozib qoldiradi [13, 368-b.]. Asarda humdorlarning nafaqat o‘z davlatlarida, balki boshqa chet davlatlarda ham qurilish ishlari amalga oshirilganligi yuqori baholanadi. Jumladan, Imomqulixon Madinada qurdirgan chorbog‘, Nur tog‘idagi hovuz, Makkada Ka’baga kiraverishdagi darvozalardan biri ostonasi uchun ishlatilgan oltin va kumush tutqichli yog‘och zinalar fikrimizning yorqin dalilidir [13, 368-b.]. XVI asrdagi madaniy hayot haqida esa muallif quyidagilarni ma’lum qilgan. XVI asrda mamlakatning turli markazlarida yuzlab olimlar, shoirlar, tarixchilar, rassomlar va xusnixat egalari faoliyat ko‘rsatganlar [14, 145-b.]. A.Ziyo keltirgan ma’lumotlar ko‘proq umumiy tarix haqida yozilgan. San’at va me’morchilik haqida batafsil to‘xtalib, yaxlit ma’lumotlar keltirilmagan. Muallif asosiy e’tiborini siyosiy tarixga qaratadi va o‘quvchiga tushunarli bo‘lishi uchun, sodda, qisqa va tushunarli tilda bayon etadi.

XULOSALAR

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, tadqiqotchilarning deyarli barchasi XVI asrdan boshlab Buxoro xonligidagi shaharlarda me’morchilik va san’at sohasiga yangi yo‘nalish va o‘zgacha uslub kirib kelganligini takrorlashadi. Aksariyat nashrlarga e’tibor bersak, asosiy urg‘u poytaxt Buxoro, undan so‘ng Samarqand shaharlariga qaratiladi. Xattoki, Termiz, Shahrisabz va Qarshi shaharlari tarixi ham kam o‘rganilgan. Xonlikning boshqa shaharlaridagi ilm-fan, ta’lim, me’morchilik, san’atning qay darajada bo‘lganligi hammaga qiziq deb o‘ylaymiz. Buxoro xonligi tarixshunosligidagi asosiy kamchilik shu. Yana bir o‘ziga xos jihat, sovet davrida nashrdan chiqqan ayrim kitoblarda Buxoro xonligidagi umumiy ahvol Temuriylar davri taqqoslanadi va ularning temuriylarga munosib voris bo‘la olishmagani haqida ham gap boradi. XVI asrdagi siyosiy va ijtimoiy muhitni hosibga olgan holda bunday xulosa berish qanchalik to‘g‘ri?! Umuman olganda Buxoro xonligi siyosiy va ijtimoiy-iqtisodiy jihatdan mintaqaning eng kuchli davlati bo‘lmasa-da, me’morchilik va san’at sohasida bu borada yetakchilardan biri bo‘lgan deb bimalol ayta olamiz.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Пугаченкова Г.А, Ремпел Л.И, Бухара. (Узбекистан). (Серия «Сокровища зодчества народов СССР»). Москва: 1949.

2. Пугаченкова Г.А., Ремпел Л.И. Выдающиеся памятники архитектуры Узбекистана. – Ташкент: 1958.
3. Пугаченкова Г.А. Термез, Шахрисабз, Хива. Москва: 1976.
4. Пугаченкова Г.А. Самарканд, Бухара. – Москва: 1968.
5. Пугаченкова Г.А., Галеркина О.И. Миниатюры Средней Азии в избранных образцах: (Из советских и зарубежных собраний). — Москва: Изобразительное искусство, 1979.
6. Ремпел Л.И. Бухарские записи. Ташкент: 1981.
7. Ремпел Л.И. Архитектура старого джуйбара / Архитектурные наследие Узбекистан. – Ташкент: 1960.; 1937. №1
8. Ремпел Л.И. Архитектурный орнамент Узбекистана. – Ташкент: 1961
9. Бакланов Н.Б. Архитектурные чертежи узбекского мастера XVI века. Вып. IV. – Москва: 1944
10. Шишкин. В.А. Архитектурные памятники Бухары. Ташкент: 1936.
11. Ханыков. А. Описанные Бухарского ханства. – Москва: 1983.
12. O‘zbekiston o‘rta asrlarda. Tarix va madaniyat. – Toshkent: 2003.
13. Засыпкин Б.Н. Архитектура Средней Азии. – Москва: 1948.
14. Ahmedov B.A. Tarixdan saboqlar. – T.: O‘qituvchi, 1994.
15. Ziyo A. O‘zbek davlatchiligi tarixi. –Toshkent: Sharq, 2001.
16. Абдураимов М.А. Очерки аграрных отношений в Бухарском ханстве в XVI пер.пол. XIX в. Т.1. –Ташкент: Фан, 1966.
17. Barakaev J., Haydarov Y. Buxoro tarixi (eng qadimgi davrdan Ulug‘ Oktabr inqilobigacha). – Toshkent: O‘qituvchi, 1991.
18. Ziyo. A. O‘zbek davlatchiligi tarixi. – Toshkent: Sharq, 2001.